

З ІСТОРІЇ РАДІОЛОГІЇ

Є.Г. Русанова, К.В. Русанов

*Харківський національний
університет ім. В. Н. Каразіна*

Життя С.П. Григор'єва: кабінет на Дмитрівській

Як свідчить наведена у [1] стисла автобіографія С. П. Григор'єва, він мав приватний рентгенологічний кабінет (РК) не пізніше 1901 р. Ймовірно, що Сергій Петрович працював у цьому кабінеті до кінця життя й щоденно — перед від'їздом на службу та після повернення. Якщо це так, то тут, у відведених під кабінет кімнатах на другому поверсі будинку, що й нині стоїть на перехресті вулиць Дмитрівської і Конторської [2], минула значна частина життя Григор'єва як рентгенолога. І, ймовірно, навіть найкраща частина: тут його не відволікали від улюбленої справи численними обов'язками ординатора-терапевта Миколаївської міської лікарні (ММЛ) [3], не дратувало зневажливе ставлення клініцистів до рентгенодіагноста, як до когось на кшталт фотографа. Пацієнти кабінету ставали об'єктом не рутинних досліджень, а поглибленого наукового вивчення; можна було, не кваплячись і не чекаючи дозволу та грошей від керівництва, на власний розсуд удосконалювати рентгенівське обладнання та тонкощі методики.

На жаль, вірогідних відомостей про все це до прикромості обмаль: робота у «домашньому» РК — найменш задокументована сторінка життя харківського лікаря. Отже надалі ми будемо вимушені частіше, ніж у решті випадків, користуватися для реконструкції цієї частини біографії С. П. Григор'єва методом аналогії з життям його сучасників-рентгенологів або ж будувати гіпотези, ґрунтуючись на аналізі психологічних мотивів.

Наявний дефіцит інформації зумовлений тим, що на початку ХХ ст. медично-санітарне законодавство [4] не вимагало від власників рентген-апаратів ані реєстрації останніх у владних

структурах, ані виконання будь-яких правил безпеки при роботі з ними, ані подання щорічних звітів щодо кількості прийнятих пацієнтів та одержаних за послуги грошей. Тому єдиним друкованим свідченням діяльності приватних РК, що залишилося від того часу, була реклама їх послуг в газетах та у міських довідниках.

Перші РК облаштовували вдома у лікарів майже водночас із встановленням рентген-апаратів у великих клініках та лікарнях Російської імперії. Наприклад, у біографії професора-рентгенолога Антона Кириловича Яновського (1865–1942) є таке свідчення [5]: «В 1896 г. в Клиническом институте при содействии его директора проф. Н. В. Склифосовского был оборудован один из первых в России рентген-кабинет, где А. К. Яновский стал изучать возможности практического применения X-лучей в медицине. В это же время при помощи его друга, будущего академика М. А. Шателена, на квартире у А. К. Яновского (Петербург, ул. Рылеева, д. 17, кв. 4) был оборудован и собственный рентген-кабинет».

На шпальтах газет з'явилася реклама нової медичної послуги, яка швидко набувала популярності. Ось, можливо, одне з найперших повідомлень про таку послугу на теренах сучасної України:

«В «Одесских новостях» (31 июля 1897 г.) нам бросилось в глаза объявление на первой странице: «Доктор медицины И. М. Луценко (ул. Ямская, дом Эрисмана, № 64, рядом с киркой): специальное исследование X-лучами Рентгена» («Врач», 1897, № 33).

Аналогічні процеси відбувалися і у Харкові. Хроніка первинного придбання рентген-апаратів університетськими клініками викладена у

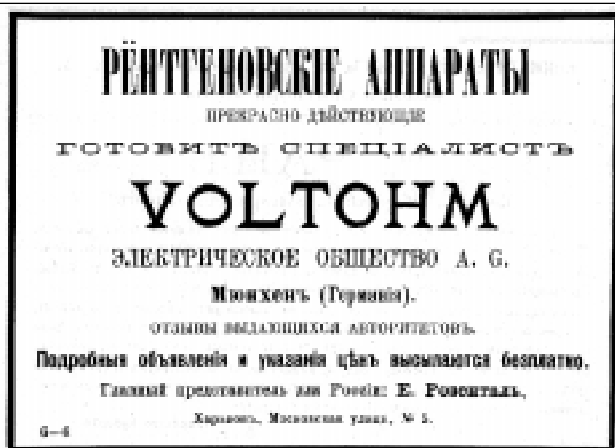

Рис. 1. Реклама німецького виробника рентген-апаратів (1898 р.)

нашій статті [6]; синхронно з цим виникали РК і в помешканнях лікарів, найчутливіших до технічних новацій. Як свідчить рис. 1, вільно (були б гроші!) придбати в нашому місті рентген-апарат імпортного виробництва можна було ще наприкінці ХІХ ст. — вже тоді у Харкові розташовувалося головне російське представництво однієї з німецьких фірм.

Активність деяких колег С. П. Григор'єва на межі сторіч у впровадженні нової техніки на державній (муніципальній) службі або в себе вдома також знайшла друковане відображення. Наприклад, у «Трудах Общества научной медицины и гигиены при Императорском Харьковском университете за 1900—1901 гг.» (Харків, 1904) в протоколі засідання цього Товариства від 1 березня 1900 р. повідомляється:

«Д-р С. И. Петин демонстрировал аппарат Рентгена, способы применения его для исследования больных, с осмотром и фотографированием последних.

Значение рентгеновских лучей для медицинских целей неоспоримо. Их применению, несомненно, много способствует усовершенствование аппаратов и доступность пользования ими. Аппарат, демонстрированный докладчиком, во многих своих частях доведен до значительной степени усовершенствования. Им может управлять один человек и в то же время получают прекрасные результаты, в чем можно было убедиться на представленном Обществу больном из клиники проф. И. Н. Оболен-

ского. У больного была предположена аневризма аорты. Пропущенные через грудную клетку лучи Рентгена как нельзя больше подтвердили это предположение. На экране получилась ясная картина расположения сердца, аорты и аневризматического мешка последней с ясной видимой их пульсацией.

Представленный аппарат имеет приспособление — пунктограф, при помощи которого есть возможность определять не только точку нахождения инородного тела в организме, но и глубину его местонахождения».

У довіднику ж, виданому на початку 1901 р. [7], знаходимо у розділі «Лікарі міста Харкова» оголошення того ж заповзятого шанувальника X-променів уже як приватного підприємця від медицини:

«Петин Сергей Иванович. Черноглазовская ул., дом № 4. Мочеполовые болезни и рентгеновский кабинет. Прием от 12 до 2 часов дня и от 5 до 7 часов вечера».

Певно, такий самий апарат з пунктографом був і вдома у С. П. Григор'єва. Але на відміну від доктора-тезки (який незабаром назавжди залишить Харків, ставши мешканцем далекого Харбіна), Сергій Петрович надав про себе в довіднику [7] лише адресу (вул. Дмитрівська, 29) та ще тривалий час уникав виступів на засіданнях харківських наукових товариств як фахівець з рентгенології. Ще довше він утримувався від друкування реклами, свідомо уникаючи, як нам здається, «комерційної» публічності.

Чому так сталося? По-перше, є всі підстави вважати, що харківський лікар розглядав свій приватний РК радше як наукову лабораторію, ніж як засіб отримання додаткового прибутку. Адже родина Григор'євих була заможною, мала багато інших джерел прибутків та, за всіма ознаками, не відчувала потреби ще в одному [2, 3].

Варто відзначити, що серед лікарів Російської імперії взагалі були дуже поширеними «соціалістичні» погляди: медицина, на їх переконання, мала бути тільки державною та безкоштовною для населення. Рекламу медичних по-

слуг — прояв намірів отримати прибуток — більшість із них розглядали як ганебне, неприпустиме для лікарів явище, адже їм належало безкорисливо служити народу. Лікарські товариства виносили резолюції (звичайно, даремні) про засудження колег, які друкують рекламу своїх послуг у газетах або на замовлення рекламують чийсь фармацевтичну продукцію під виглядом наукових публікацій; про сувору заборону для своїх членів такого відвертого поклоніння Мамоні.

Такий факт, що С. П. Григор'єв почав у 1920 р. співпрацювати з більшовиками, дозволяє припустити, що й він поділяв вищевикладені (здавалося б, наївні та утопічні) погляди на медицину, які нова влада почала втілювати у харківську дійсність. Проте прямих доказів цієї гіпотези не збереглося, як і фактів на користь припущення, що Сергій Петрович, завжди пам'ятаючи про своє нешляхетне походження, старанно намагався уникати всього, що якимось чином натякало на гроші, профіт, продаж послуг та інші «комерційні» терміни.

Нарешті, лікар Григор'єв не мав ступеня доктора медицини, не входив до кола університетських викладачів, що мимоволі примушувало бути скромним.

Але доказів того, що на Дмитрівській у 1902—1913 рр. працював РК, вдалося знайти дуже небагато. Наприклад, залишилися відбитки штампів С. П. Григор'єва, що збереглися на маргінесах книг, які належали рентгенологу (рис. 2), а також на рентгенограмах.

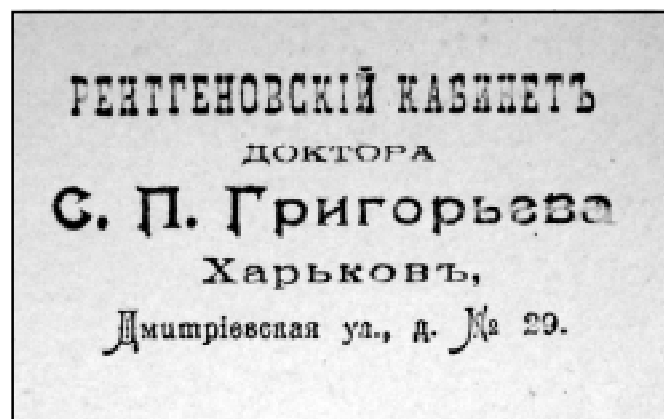

Рис. 2. Відбиток штампів на одній з книг особистої бібліотеки С. П. Григор'єва

Інше свідчення випадково знайшлося у «Журналах засідань Попечительного совета Харьковской городской Александровской больницы» за 1911 р. Пожежника Стрелянова, травмованого під час падіння з 12-аршинної висоти, було госпіталізовано 20 червня до цієї лікарні, але там він не одержав, як вважав його брандмейстер Кулжинський, якісної медичної допомоги. З огляду на це, через 12 днів пожежника з раною на голові, що не загоїлася, та тяжким інфекційним ускладненням (бешихою), було направлено до ММЛ. Далі наведено такий абзац:

«По заключению врачей Никитского и Григорьева, пока не удалось установить с точностью характер предполагавшегося повреждения позвоночника. Д-р Григорьев произвел рентгеновские снимки и в больнице, и в своем собственном кабинете, но пока не удовлетворен полученными результатами. Предстоит еще дальнейшая рентгенизация».

Ставлення рентгенолога до публічності змінилося лише в роки Першої світової війни. Незабаром після її початку «Харьковский медицинский журнал» (1914, № 9) повідомив, що «Д-р С. П. Григорьев устроил в принадлежащем ему доме (угол Конторской и Дмитриевской) лазарет для раненых на несколько кроватей». Архівний документ (ДАХО, фонд 4, опис 174, справа 434, аркуші 22—24) свідчить: у лазареті налічувалося 10 ліжок, з яких 9 наприкінці 1914 р. були зайняті пораненими; відповідальною за фінансово-господарчу частину була П. М. Григор'єва, за медичну частину — С. П. Григор'єв. Довідник 1915 р. [8] уточнює: «лазарет для легкораненых д-ра Григорьева» на вул. Дмитрівській, 29, має «перевязочную и РК», а «оборудован и содержится на средства П. М. Григорьевой под покровительством Красного Креста».

Велика площа орендованих Сергієм Петровичем приміщень [2] дійсно дозволяла проводити не тільки наукові дослідження в приватному РК, але й лікувати деяку кількість стаціонарних хворих. Схема другого поверху цього

будинку представлена на рис. 3 (ДАХО, фонд Р-1163, опис 2, справа 2055, аркуш 22); родина Григор'євих займала тут усі приміщення за винятком кількох кімнат справа від парадного під'їзду, що виходив на вул. Дмитрівську. Слід зазначити, що ця частина будови, на відміну від

інших, мала каналізацію, а тому родина рентгенолога користувалася ванною та ватерклозетом.

Для розташування поранених могли використовуватися кімнати з номерами 6 і 8 на схемі, з вікнами на вул. Конторську, кімната 7, що ви-

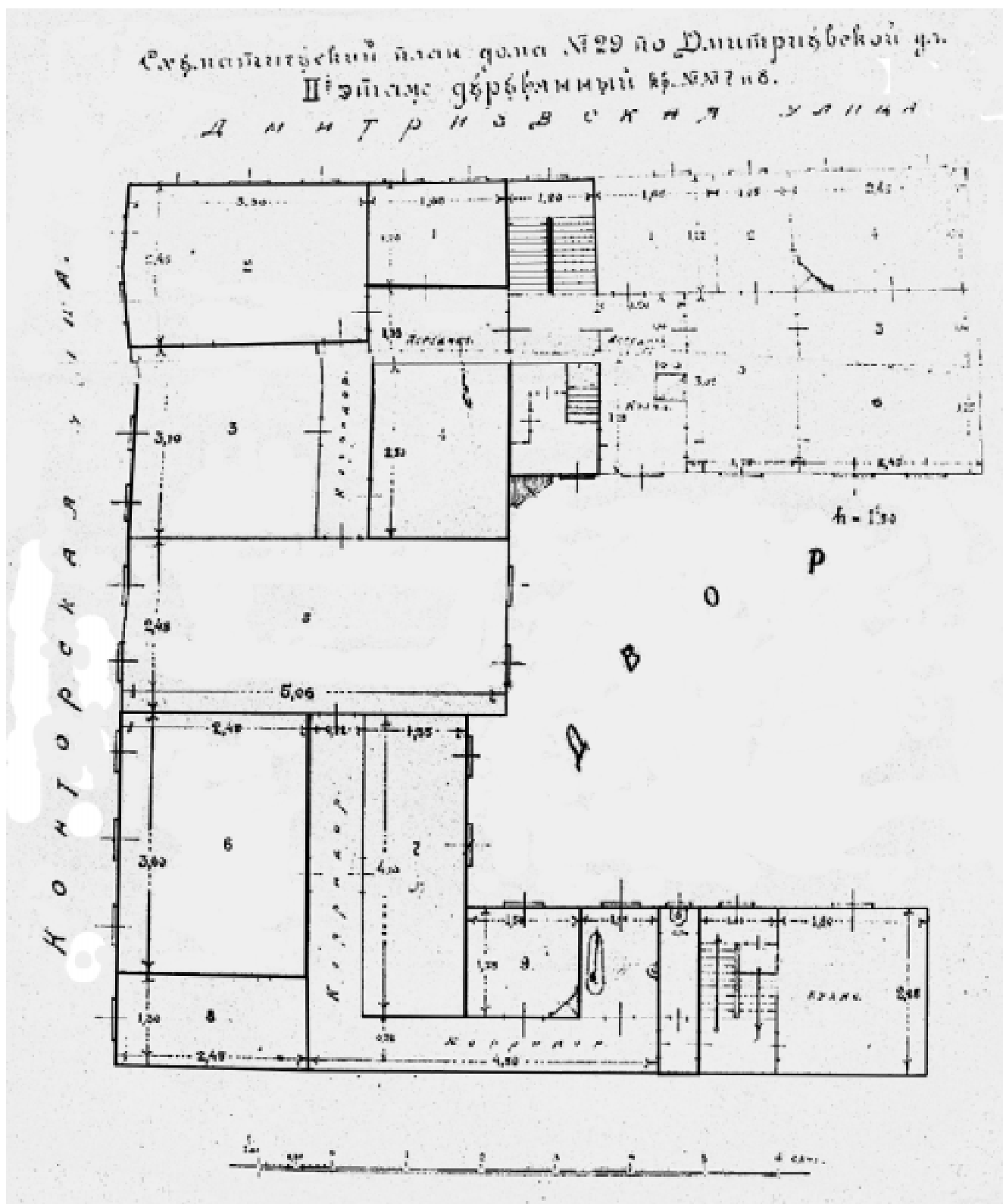

Рис. 3. Схема помешкання Григор'євих у будинку на вул. Дмитрівській, 29, 1913 р.

ходила у двір, а при необхідності — навіть велика кімната 5. Усі ці приміщення мали окремий вхід зі двору.

Цілком імовірно, що й у мирні часи саме одну або дві з кімнат 6—8 займав РК. Рентгенівської апаратури в лазареті Григор'євих теж було досить, що підтверджує автор [9]: «Два власних РК вдова доктора Григор'єва передала тодішній Рентгенологічній академії (нині — Інститут медичної радіології ім. С. П. Григор'єва), чим поповнила обладнання нового медичного закладу». Треба уточнити, що на побутовому рівні слова «РК» означали не тільки приміщення, але частіше — комплект відповідної апаратури; об'яву в газеті «Продам РК» зазвичай читали, як «Продам рентгенівське обладнання».

Тепер і довідники «Весь Харьков» на 1914—1917 рр. повідомляли, що в кабінеті по вул. Дмитрівській, 29, тел. 14—15, ординатор ММЛ С. П. Григор'єв «предоставляет услуги по рентгеновской диагностике и рентгеновской терапии».

Сьогодні важко визначити, що стало причиною радикальної зміни підходу Сергія Петровича до презентування себе міському суспільству. Серед імовірних мотивів, що спонукали Григор'єва до такої трансформації, можуть розглядатися досить різні фактори — від погіршення фінансового стану родини до гострого відчуття стислості терміну, відведеного йому Богом у цьому світі; це змушувало вже хворого лікаря поспішати, щоб встигнути залишити гідний у будь-якому сенсі наслідок.

Проте більш імовірно, що вже почали діяти фактори протилежної модальності. Публічний прояв безкорисливого патріотизму, начебто, надав лікареві моральне право на часткове компенсування зазнаних ним витрат на лазарет. Певна лібералізація суспільного життя Росії під час війни теж надихала на більшу відкритість самовияву особистості. Нарешті, успішні виступи на всеросійських наукових форумах зміцнили впевненість Сергія Петровича у власних силах, авторитеті його як експерта-рентгенолога в харківському медичному середовищі, а тому це

поширило його популярність серед платоспроможних пацієнтів.

Ознаки такої впевненості (мабуть, навіть надмірної — пророцької), морального права навчати колег, керувати ними тощо вже цілком ясно визначились у передмові, яку Григор'єв додав до своїх передрукованих доповідей у 1919 р. [10]:

«Прошло 8 лет, как я впервые на основании многолетней работы высказал новые точки зрения в рентгенологии и сообщил о предстоящих течениях, предвидеть которые оказалось возможным благодаря более совершенной методике, разработанной мной. Однако эти идеи и принципы, выясненные мною и представленные на суд специалистов на последних съездах российских терапевтов и хирургов, поныне остаются гласом вопиющего в пустыне и не получают права полного гражданства не только в практике, но и в области теории и чистой науки.

Личные контрольные наблюдения и проверка материала, добытого мною еще до 1911 г., вполне укрепили во мне глубокое убеждение в истинности и незыблемости моих утверждений. Между тем, если мы познакоимся с иностранной литературой последних лет и с новейшей рентген-методикой, то окажется, что многое из сделанного ими за это время опровергается моими исследованиями; перед нами открывается картина бесплодных поисков, неверных, робких шагов, отыскивания новых путей, которые уже во многих направлениях намечены или проложены моими работами.

Ввиду беспрестанных нареканий, что я не делюсь ни с кем результатами своего многолетнего опыта, а также желая положить основание для фундамента самобытной российской рентгенологии, я взял на себя смелость собрать все свои работы и издать их в виде сборника, дабы он мог служить руководством при дальнейшем строительстве нашей специальности в родном отечестве — тем более, что текущий момент зовет нас на это творчество, давая возможность проявить самостоятельность и индивидуальность».

Втім, повернемося до РК на вул. Дмитрівській, де й визрівали у харківського рентгенолога ці революційні ідеї та принципи. Якщо щось подібне до стаціонару існувало тут і в довоєнні роки, то це помітно розширювало можливості С.П. Григор'єва у дослідженні, наприклад, червоподібного відростка, яке вимагало, залежно від швидкості проходження вісмутової «каші» травним трактом, декількох годин, а іноді навіть днів; увесь цей час пацієнт мав перебувати в межах досяжності рентгенодіагност.

Не маючи прямих доказів змісту «домашньої» наукової діяльності Сергія Петровича, спробуємо відшукати непрямі свідчення того, що він робив у своєму РК, у текстах його друкованих праць [11–14]. Наприклад, згадки про трохоскоп (стіл для рентгеноскопії пацієнта у горизонтальному становищі, де трубка розташовувалась під столом, а екран накладали на хворого зверху) або посилюючий екран для рентгенографії, використані С. П. Григор'євим у роботі [11], в переліку обладнання кабінету ММЛ не було [3]. Тому можна вважати,

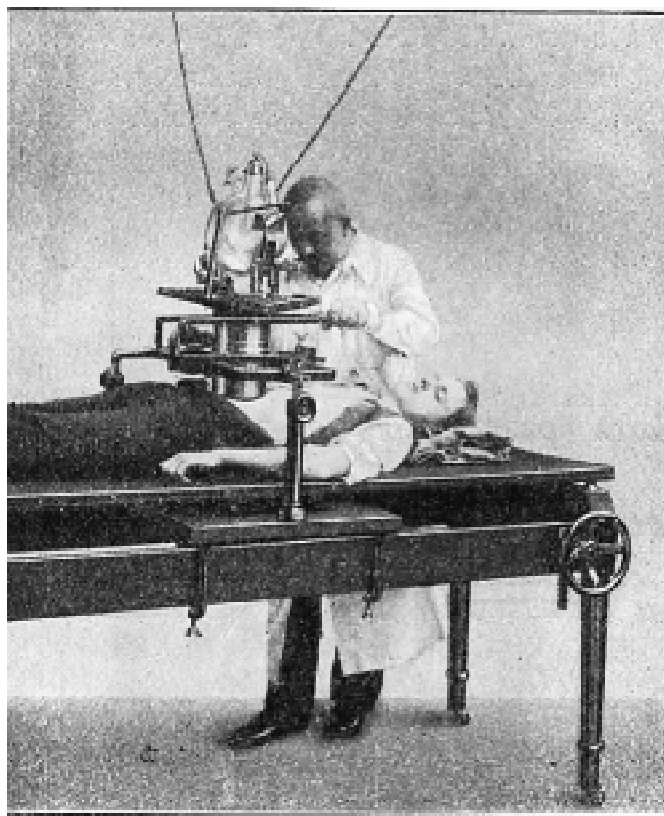

Рис. 4. «Звичайні» (немодифіковані) стіл та компресійна бленда конструкції Альберс–Шенберга

що ці прилади були в рентгенолога тільки на вул. Дмитрівській. Швидше за все, саме до «домашнього» трохоскопа був пристосований «спеціальний компресор, вдавлюваний со стороны передней брюшной стенки и заключающий в себе экран, быстро заменяемый фотографической пластинкой» [14], який Сергій Петрович розробив самостійно.

Навпаки, компресійна діафрагма та стіл Альберс–Шенберга для рентгенографії [15] (рис. 4) були у ММЛ. Але дуже сумнівно, щоб керівництво лікарні дозволило своєму ординаторові радикально перелаштувати коштовне казенне майно під якісь його задуми. Отже, досить імовірно, що описана нижче глибока модифікація цього популярного серед рентгенологів пристрою була виконана Григор'євим саме для свого «домашнього», а не для лікарняного РК [12]:

«Стол для исследования — высокий, позволяющий свободно под ним помещаться; в доске стола, несколько ближе к головному концу ее, вделана рама, в которую вставлено свинцовое зеркальное стекло толщиной в 7,5 мм; на стекло положен экран светящимся слоем вниз, и все это покрыто фанерой в 1 мм толщиной так, что стол имеет обыкновенный вид. Поверхность доски стола гладко отполирована во избежание порчи экрана выделениями больного. На одной из царг (дощата рама, яка з'єднує ніжки столу.— авт.) монтированы выключатель, релостат и лампочка для освещения. Скомпресировав больного, я помещаюсь под столом и рентгенографирую в направлении снизу вверх, изменяя быстро по желанию степень нагрузки трубки и имея руки совершенно свободными.

Единственным недостатком описанной техники является неудобное положение исследователя (запрокинутая кзади голова)».

Бажання мати руки вільними — свідчення роботи без помічників, між тим як у ММЛ у розпорядженні рентгенолога були й фельдшер, і «служитель» [3]. І де, як не у домашньому РК, Григор'єв міг удосталь працювати у темний час доби [12]: «Рентгеноскопическое исследование

необходимо производить почти исключительно в вечернее время, когда острота зрения повышается до способности воспринимать самую незначительную разницу в таких слабых тенях, как тени на экране».

Про «бессонные ночи», ціною яких Сергій Петрович «в течение 17 лет напряженнейшей и упорной работы отвоевал много ценных сокровищ: методов и приемов исследования застеннейших уголков человеческого организма, куда знал доступ только он и он один», згадував і анонімний автор некролога [16] (ініціал П., яким підписаний цей текст, залишає широкий простір для здогадок: на роль його автора можуть претендувати проф. П.І. Шатілов, який очолював тоді журнал і помер від тифу через декілька місяців після Григор'єва; хрещений брат останнього — П.П. Прокопенко [2] і навіть вдова Полина Мойсеївна). Ясно, що ці ночі рентгенолог проводив удома, і ніде більше.

Нарешті, текст доповіді [13] свідчить, що інженерна кмітливність талановитого харківського лікаря вже дозволила йому вийти за вузькі рамки досліджень нирок та апендикса, наперед угадавши при цьому ідеї ротації рентгенівської трубки й детектора навколо тіла пацієнта, на яких сьогодні ґрунтується спіральна томографія:

«Необходимо иметь специально сконструированные аппараты в зависимости от особенностей органов, подлежащих исследованию, ввиду чего дальнейшее развитие рентгенологической техники должно идти в этом направлении; главный принцип таких аппаратов — свободное перемещение рентгеновской трубки во всех абсолютно направлениях и более или менее быстрая замена экрана фотографической пластинкой».

Такі приспособлення я уже маю для дослідження 1) почек, 2) червеобразного отростка, 3) желчных камней, 4) грудных и брюшных органов вообще, а) в вертикальном и б) в горизонтальном положениях».

На жаль, Григор'єв, як завжди, не уточнив у доповіді, де він мав такі пристосування, які сам

розробив, а потім організував та, мабуть, оплатив їх виготовлення. Звісно, для сучасників харківського рентгенолога ці відомості не були таємницею, але сьогодні ми вимушені лише пропускати: Сергій Петрович за власний кошт збагачував оригінальними технічними та методичними розробками саме свій РК на вул. Дмитрівській, а ніяк не «казенний» у ММЛ.

Можливо, що ці особливості психології С.П. Григор'єва й були приводом для тих «беспрестанных нареканий, что я не делюсь ни с кем результатами своего многолетнего опыта» [10] з боку медичної спільноти міста, якими йому дошкуляли. Треба визнати, що ці дорікання були значною мірою слухними: рентгенолог, наприклад, дуже рідко відвідував засідання Харківського медичного товариства (ХМО). А коли з'являвся там, то, як правило, обмежувався ніщивною критикою доповідей, які робили інші члени ХМО з рентгенологічної тематики. Свої ж власні результати Сергій Петрович доповів ХМО лише раз. Але це — предмет окремого дослідження.

Література

1. Русанова Е., Русанов К. // УРЖ. — 2009. — Т. XVII, вип. 2. — С. 239–241.
2. Русанов К.В., Русанова Е.Г. // Там же. — Т. XVII, вип. 4. — С. 516–522.
3. Русанова Е., Русанов К. // Там же. — 2010. — Т. XVIII, вип. 2. — С. 259–268.
4. Фрейберг Н.Г. Врачебно-санитарное законодательство в России. — С.-Петербург: Практическая медицина, 1913. — 1071 с.
5. Трофимова Т.Н., Парижский З.М. // Радиология — практика. — 2005. — № 4. — С. 14–16.
6. Русанов К.В. // Новости медицины и фармации. — 2007. — № 17. — С. 29–30; № 21–22. — С. 23; 2008. — № 1. — С. 20–21.
7. Медицинский указатель г. Харькова. Издание Благочестивенской аптеки С.Б.Чудновского. — Харьков, 1901. — 76 с.
8. Указатель учреждений помощи раненым и больным воинам, эвакуируемым через Харьковский распределительный пункт, на 1 апреля 1915 г. — Харьков, 1915. — 32 с.
9. Немировска Н.Г. // УРЖ. — 2010. — Т. XVIII, № 1. — С. 12–16.
10. Григорьев С.П. Новейшие точки зрения в рентгенологии. — Харьков, 1920. — 32 с.
11. Григорьев С.П. Рентгенологический метод исследования червеобразного отростка // Труды Третьего съезда российских терапевтов (Москва, 19–23 декабря 1911 г.). — М., 1912. — С. 627–634.
12. Григорьев С.П. Рентгенологический метод исследования почек // Хирургия. — 1913. — Т. XXXIII, № 197

-
- (май). – Приложение. XII съезд российских хирургов (Москва, 19–22 декабря 1912 г.). – С. 173–179.
13. Григорьев С.П. Общий принцип методики рентгенологического исследования // Там же. – 1914. – Т. XXXV, № 208 (апрель). – Приложение. XIII съезд российских хирургов (С.-Петербург, 16–19 декабря 1913 г.). – С. 115–118.
14. Григорьев С.П. Червеобразный отросток в рентгенологической картине // Там же. – 1914. – Т. XXXV, № 209 (май). – Приложение. XIII съезд российских хирургов (С.-Петербург, 16–19 декабря 1913 г.). – С. 198–203.
15. Граве А.А. Рентгеновский кабинет и физические основы его устройства. – М., 1914. – 225 с.
16. Сергей Петрович Григорьев (некролог) // Врачебное дело. – 1920. – № 12–20.

Надходження до редакції 29.06.2010.

Прийнято 30.06.2010.

Адреса для листування:

Русанова Євгенія Георгіївна,
вул. Космонавтів, 8, кв. 12, Харків, 61103, Україна.
E-mail: construsanov@yandex.ru